

Synode over gewetensvrijheid

Synodus vander Conscientien Vryheidt

(1582)

Hertaald, ingeleid en geannoteerd door
Jaap Gruppelaar m.m.v. Jan Bedaux

Synode over gewetensvrijheid
(1582)

Dirck Volckertszoon Coornhert

Synode over gewetensvrijheid

Synodus vander Conscientien Vryheydt
(1582)

Hertaald, ingeleid en geannoteerd door
Jaap Gruppelaar
m.m.v. Jan Bedaux

Hilversum
Verloren
2022

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* [BDN] verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van ca. 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekst-edities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum) als uitgaven van de Coornhert Stichting. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar www.coornhertstichting.nl.

Nieuwe editie op basis van de hertaling van
J. Gruppelaar, J. Bedaux en G. Verwey
Amsterdam University Press: Amsterdam 2008

Afbeelding op het omslag: *Dwaasheid van tweedracht*, Dirck Volckertsz
Coornhert, naar Willem Thibaut (16e eeuw). Rijksmuseum. duurzame URL:
<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.98300>

© 2022 Jaap Gruppelaar
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464550344

Omslagontwerp en opmaak: Rombus, Hilversum
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding – Geen gewetensvrijheid zonder godsdienstvrijheid	7
Over de hertaling	50
Dankwoord	53

D.V. Coornhert, *Synode over gewetensvrijheid*

Voorwoord	57
Literatuurlijst van Coornhert (met afkortingen)	61

Eerste Boek

Zitting I: Of de ware zichtbare kerk van Christus al dan niet kan dwalen	65
Zitting II: Over ouderdom, gewoonte en tradities als bewijsgrond	79
Zitting III: Over verordeningen en ceremonies die niet Bijbels zijn	86
Zitting IV: Over de geloofwaardigheid van de geschriften van de kerkvaders	93
Zitting V: Over bewijs dat steunt op het gezag van concilies en het algemeen gevoelen	102
Zitting VI: Over de bewijsvoering met voorbeelden uit de kerkgeschiedenis	110
Zitting VII: Over de bewijskracht van heidense auteurs	118
Zitting VIII: Een oordeel over iedereen hebben en niemands oordeel verdragen	125
Zitting IX: Wie over de leer mag oordelen	135

Tweede Boek

Zitting X: Is de burgerlijke of de kerkelijke overheid bevoegd te oordelen over ketterij en ketters?	149
Zitting XI: Over gewetensvrijheid, over vrijheid van geloof en geloofsbeleving: moet de vrije uitoefening van geloof enkel zijn gegund aan degenen die volgens de wereldlijke overheid het ware geloof hebben?	163

Zitting XII: Over de critici van de leer, die door hun tegenspraak de uiterlijke kerkvrede verstoren: hoe dient men hen te straffen?	175
Zitting XIII: Over degenen die anders leren dan de kerk: verdienen zij de doodstraf?	188
Zitting XIV: Over de vraag of men met andersdenkenden in debat moet gaan	201
Zitting XV: Over het maken, drukken, uitgeven, verkopen, bezitten en lezen van geschriften en boeken	209
Zitting XVI: Over het veroordelen zonder wederhoor	218
Zitting XVII: Gebiedt de Schrift leraren de hulp in te roepen van de overheid ter bescherming van hun doctrine?	228
Zitting XVIII: Over het afkeuren van barmhartigheid, het prijzen van strengheid en het advies om voor geloofszaken bloed te laten vloeien	247
Zitting XIX: Of het terecht is dat leraren de burgerlijke overheid voorhouden dat zij van godswege verplicht is bepaalde mensen om geloofszaken te doden	257

Bijlagen

Bijlage I: Balans	269
Bijlage II: Concordantietabel	271
Bijlage III: Personenregister	272
Bijlage IV: Zakenregister	284
Bijlage V: Digitale Coornhert Bibliotheek	288
Bijlage VI: <i>Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum</i>	289

INLEIDING

Geen gewetensvrijheid zonder godsdienstvrijheid

Dirck Volkertszoon Coornhert (1522-1590) leeft in een verwarrende, rumoerige en gewelddadige tijd. De eenheid van de kerk is teloorgegaan en ook de politieke orde staat onder hoogspanning doordat de diverse christenen elkaar nogal eens naar hartenlust verketteren en vervolging geboden achten. Telkens weer bedreigt religiestrijd de *concordia*, de saamhorigheid, vaak draait dat uit op opstand, burgeroorlog en oorlog. Soms echter proberen de strijdende partijen, meer of minder vrijwillig, tijdens vredesbesprekingen en godsdienstgesprekken nader tot elkaar te komen.¹ Daar vinden pleidooien voor verzoening, religievrede, verdraagzaamheid en zelfs godsdienstvrijheid enig gehoor. Coornhert schrijft zulke pleidooien, zijn leven lang. Enthousiast gebruikt hij dan het werk van andere pleitbezorgers, met name dat van de Fransman Sebastian Castellio (1515-1563) en de Italiaan Jacopo Acontio (ca. 1520-1566).² Hij weet ook goed wat er in de omringende landen aan de hand is, maar spreekt zich toch eerst en vooral uit over de troebelen in de Nederlanden en doet dat in de landstaal om in eigen land direct effect te sorteren. Hij laat van zich horen in een lange reeks geschriften, allerlei publieke debatten en uitvoerige correspondentie. Hij presenteert zijn inhoudelijke opvattingen, bestrijdt die van zijn tegenstrevers, maar het valt daarbij op dat hij veel aandacht besteedt aan de vorm van het debat. Dat gaat dan over voorwaarden, procedures en vooral ook over inbreuken, onrechtmatigheden en ergerlijk gedoe.³ Zijn werk geeft derhalve ook in-

- 1 Coornhert verwijst graag naar het godsdienstgesprek tussen katholieken en gereformeerden te Poissy in 1561, een initiatief van koningin-moeder Catharina de' Medici (Frans II is pas tien jaar oud), bedoeld om de eenheid van de kerk te herstellen. In de Nederlanden is voor Coornhert ook de Pacificatie van Gent (1576) een belangrijk ijkmoment, hij meent zelfs dat godsdienstvrijheid is afgesproken. Hij refereert bovendien vaak aan de vredesbesprekingen in Keulen (1579), meer bepaald aan het officiële verslag waarin argumenten voor geloofsvrijheid in stelling worden gebracht. Zie vervolg tekst.
- 2 Seb. Castellio, *De haereticis, an sint persequendi*, Bazel 1554 & *Conseil à la France désolée*, z.p. 1562; Jac. Acontio, *Satanae Stratagematum*, Bazel 1565.
- 3 Ook in zijn correspondentie met de predikanten en anderen (onder meer met Willem van Oranje) gaat het vaak over de godsdienstgesprekken; zie: J. Gruppelaar, *Coornhert Correspondentie* [= *Digitale Coornhert Bibliotheek-4*], Weet en Durf: De-

zicht in het debat óver het debat en fascineert daarom eens te meer als tijdsdocument.

De *Synode over gewetensvrijheid* publiceert hij in 1582, op het hoogtepunt van zijn polemische carrière. Wat ging vooraf? Wat gebeurde er in de Nederlanden? Wat deed Coornhert?

Een opstand in crisis: nieuw onrecht

Als de *Synode over gewetensvrijheid* uitkomt, zijn de Nederlanden al vele jaren in opstand. De militaire situatie is uiterst precair en de eensgezindheid onder de opstandelingen ver te zoeken. Coornhert is pessimistisch, maar strijdbaar.⁴ Hij vreest de buitenlandse, maar meer nog de binnenlandse strijd: de godsdienstkwestie verscheurt de eigen samenleving. Volgens hem zetten predikanten, niet zonder succes, in op een religiepolitiek die de gereformeerden bevoorrecht en die andersgelovigen, al met al de overgrote meerderheid van de bevolking, degradeert tot tweederangs burgers en erger, want nogal eens worden zij als gevaarlijke ordeverstoorders en zelfs landverraders weggezet. Dit grove, institutionele onrecht bedreigt volgens Coornhert niet alleen de slaagkans, maar ook de eigenlijke zin van de opstand. Het ergert hem dat bepaalde magistraten zich laten gebruiken en zeker dat sommigen van hen, openlijk of in het geniep, samentspannen met de militante predikanten. Heeft men – zo vraagt hij zich af – dan helemaal niets geleerd van het katholieke geloofsgeweld?

De teloorgang van de opstand, ook *zijn* opstand, gaat Coornhert zeer aan het hart. Al vanaf 1562 is hij in zijn woonplaats Haarlem betrokken bij de stadsregering; in de tweede helft van de jaren zestig, als de protesten uitgroeien tot een gewapende opstand tegen de landsheer, koning Filips II, neemt hij deel aan Statenvergaderingen en overlegt hij geregeld met de aanvoerders van het verzet, met name Brederode en Oranje.

venter 2021, Brief 22, 35, 38 t.e.m. 50, 54 t.e.m. 60, 62, 63, 68, 76, 81, 86 t.e.m. 89, 92, 95, 96, 97 (aan Oranje). Zie: www.weetendurf.nl.

- 4 In 1580 beschrijft hij zijn visie op de opstand in *De Nederlanden: nood en hulp. Enkele gedachten* (in: D.V. Coornhert, *Politieke geschriften. Opstand en religievrede*, ed. J. Gruppelaar, AUP: Amsterdam 2009 [= Gruppelaar 2009], pp. 85-94; J.A. Colom, *Wercken I*, 518^r-519^r/1175-1178). Over de 'complexiteit' van de opstand zie: H. van Nierop, 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 110 (1995), pp. 205-223; zie ook: J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580*, Balans: z.p. 1994 & *Op weg naar tachtig jaar oorlog. Het verhaal van de eeuw waarin ons land ontstond*, Balans: z.p. 2011. Zie ook R. van Stipriaan, *De Zwijger. Het leven van Wilem van Oranje*, Querido: Amsterdam-Antwerpen 2021.

Hij meent dat de opstand een specifiek religiepolitiek oogmerk dient: er moet een einde komen aan geloofsdwang en geloofsvervolging, verkettering en ketterdoden.⁵ Maar hij ziet dat het met die opstand meteen al misgaat: nieuw onrecht vervangt oud onrecht. Een beeldenstorm (1566) opent het drama. Gereformeerde geuzen en hun medestanders gebruiken de vrijheid die hun zojuist is gegund om katholieken een lesje te leren en vandaliseren hun kerken en kloosters. Katholieken slaat de angst om het hart, en hen niet alleen. Het antikatholiek geweld zorgt voor grote wrijving onder de opstandelingen, sommigen keren zelfs angstvallig op hun schreden terug. Iets dergelijks doet zich voor in 1572. Als de watergeuzen hun eerste militaire successen boeken, vierten zij in bevrijd gebied wederom hun agressie bot op katholiek eigendom. Bovendien molesteren, martelen en vermoorden zij tal van geestelijken.

Coornhert krijgt er direct mee te maken. Nadat hij in 1568, zoals velen, naar Duitsland is gevlucht om uit handen van Alva's 'bloedraad' te blijven, wordt hij bij zijn terugkeer in 1572 secretaris van de Staten van Holland.⁶ Een opmerkelijke benoeming? Het nieuwe regiem bekleedt hem met een hoog ambt, wellicht een blijk van waardering voor zijn inzet tijdens de beginjaren van de opstand en een teken dat hij, alom bekend pleitbezorger van godsdienstvrijheid, op veler steun kan rekenen, met name die van Willem van Oranje. Of wordt hij er ingeluisd? In hun eerste vrije vergadering gelasten de Heren Staten hem onderzoek te doen naar het wangedrag van geuzenkapiteins. Het nieuwe regiem wenst kennelijk de antikatholieke agitatie niet te dulden. Maar zodra Coornhert aanstalten maakt om serieus werk te maken van het onderzoek naar het excessieve geuzengeweld ontstaan er problemen: hijzelf, de onderzoeksrechter zogezegd, raakt vreselijk in het nauw, want de euvelddaders voegen hem prompt toe aan hun dodenlijst. Zijn opdrachtgevers grijpen niet in. Puur uit schrik voor geuzengeweld slaat hij op de vlucht: een overheidsdienaar zonder rechtsbescherming.⁷ En weer leeft hij jaren in ballingschap. Ook de godsdienstvrijheid die de Staten van Holland juli 1572 afkondigen is geen lang leven beschoren. Al in april 1573 is de katholieke eredienst verboden. De gereformeerde

5 Terzijde zij opgemerkt dat hij de algemeen bestuurlijk-politieke motivatie (meer zelfbestuur) vrijwel onbesproken laat.

6 Voor Alva's rechtbank is zijn betrokkenheid bij de opstand overduidelijk; Requesens, Alva's opvolger, sluit Coornhert uit van het Generaal Pardon (1574). Mogelijk hebben Spaanse gerechtsdienaren ook iets opgevangen over zijn theologische geschriften en geconcludeerd dat zijn katholicisme ver onder de maat is.

7 Dat terreur het in deze tijd niet altijd zonder meer wint van het recht is fraai beschreven in: H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse opstand*, Bert Bakker: Amsterdam 1999; zie m.n. hoofdstuk 10 'Recht tegen terreur', pp. 202-236.

kerk is de enige door de overheid toegestane en bevoorrechte kerk en krijgt de opdracht om als publieke kerk dienst te doen. Papenhaat doet deugd.⁸

Pas in 1576 durft Coornhert terug te keren, vast ook omdat hij vanwege de Pacificatie van Gent moderate religiepolitiek verwacht. De opstand is immers verbreed, alle gewesten van de Nederlanden, ook de merendeels katholieke, keren zich tegen koning Filips. De prins van Oranje, die de algemene leiding krijgt, moet nu verschillende heren dienen en in elk geval ruimte vinden voor meer verdraagzaamheid. Coornhert meent dat Oranje zonder meer volle godsdienstvrijheid voorstaat. Oranje spreekt zich inderdaad wel eens in die zin uit; Coornhert herinnert hem er graag aan, meent ook dat de in Gent gemaakte afspraken inhouden dat eenieder zijn godsdienst vrij mag uitoefenen.⁹ Feitelijk is de regeling van de godsdienstkwestie in Gent op de lange baan geschoven en opereert de prins in de zeer smalle marges van de religiepolitiek. In enkele steden weet hij religievredes af te sluiten. Deze zogeheten Satisfacties regelen het vreedzaam samenleven van katholieken en protestanten. Ook in Amsterdam en Haarlem, katholieke steden die zich allerm minst vrijwillig bij de opstand aansluiten, worden religievredes afgekondigd, maar ze houden geen stand. Want weldra grijpen gereformeerden er de macht en herstarten zij hun koude burgeroorlog. Oranje treedt niet op tegen deze schending van afspraken. Hij is vanaf 1576 vooral actief in het Zuiden en de Hollanders regelen hun zaakjes net zo lief zonder hem. Ook overigens blijkt de prins nogal onmachtig. De brede opstand verliest allengs terrein, Oranje verspeelt zijn gezag vooral onder gereformeerden. Met name zijn Franse politiek – de samenwerking met Anjou – werkt desastreus uit. Ten slotte verlaat hij als grote verliezer Brabant, gaat naar Delft waar een aanslag een einde aan zijn leven maakt (1584).¹⁰

8 Het antikatholieke sentiment zal zeker ook zijn gevoed door de ‘Parijse bloedbruiloft’ (le massacre de la Saint-Barthélemy, 24 augustus 1572): duizenden Franse protestanten worden vermoord tijdens de als verzoening bedoelde bruiloft van Hendrik van Navarra (protestant) en de zus van koning Karel IX, Margaretha van Valois (katholiek).

9 Zie *Over de beginnende gewetensdwang in Holland* (1578), in: J. Gruppelaar, a.w. 2009, pp. 65-84, m.n. p. 80 e.v.

10 Oranje weet niet te voorkomen dat de zuidelijke gewesten, afkerig van de onverdraagzaamheid en beducht voor het geweld van de zijde van de gereformeerden, met name vanuit hun Gentse bolwerk, terugkeren onder het gezag van de koning (1579); in het noorden breekt de stadhouder van Groningen, Rennenberg, om soortgelijke redenen met de opstand (1580). Ondertussen rukt Alexander Farnese, sinds 1578 landvoogd der Nederlanden, gestaag op. Hij weet de zuidelijke gewesten aan zich te binden (Unie van Atrecht) en neemt in datzelfde jaar Maastricht in en in de jaren daarna herovert hij Aalst, Brugge, Gent, Brussel en Antwerpen. Zie ook R. van Stipriaan, a.w. 2021, p. 479 e.v.

En Coornhert? Hoe staat hij ervoor als hij terugkeert uit zijn (tweede) ballingschap? Wat is hij van plan? Waar is hij nog welkom? Hij bekleedt na 1576 geen politieke functie meer. Hij zegt er niet rouwig om te zijn en zich nu liever op zaken te richten die er voor een gelovige echt toe doen.¹¹ Dat is mooi gezegd en vast ook oprecht bedoeld. Maar hij kiest niet voor een God welgevallig leven in tevreden rust en stille overgave. Stoïsch-christelijke gelatenheid mag voor hem een groot goed zijn, hij geeft toe aan zijn dadendrang. Hij kan of wil kennelijk niet afzijdig leven. Een politiek ambt zit er voor hem niet meer in, maar een publieke rol wel degelijk. Hoe kan dat? Met zijn anti-gereformeerd sentiment heeft hij veel vijanden gemaakt, hij wordt zelfs voor 'arch papist' uitgescholden.¹² Hij heeft te veel vijanden om politiek carrière te maken, maar kennelijk toch meer dan genoeg medestanders en vrienden om zich in het publieke debat welkom en veilig te weten. Eigenzinnig is hij zeker en ook trots, maar zou hij inmiddels werkelijk een volstreckte buitenstaander zijn: arrogant, ruziebelust, blind voor de tekenen aan de wand, dan had hij in deze wankele tijd nooit zo lang stevig op een podium gestaan. Het is ook onbestaanbaar dat men hem enkel op het podium hijst om hem daar voorgoed tot zwijgen te brengen; zo kortzichtig zijn Hollandse magistraten niet en predikanten evenmin.¹³

- 11 D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek*, ed. J. Gruppelaar, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2022, *Brief 11*: 'U zult zien dat mijn tijd niet onvruchtbaar en ledig is verlopen en dat ik met mijn stille bestaan mijn naasten meer, beter en op een breder terrein tot nut ben geweest dan wanneer ik mij als burger met allerlei onenigheden was blijven bemoeien.'
- 12 H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*, Van Oorschot: Amsterdam 1978, p. 73, p. 83. De predikanten menen dat Coornhert gezien zijn vlucht in 1572 en zijn pessimistische analyse van 's lands toestand verdacht is, hij zou onvaderlands-lievend, ja een landverrader zijn (B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine serie, 25), Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage 1924, pp. 11-13): '[...] omdat wy bemerckt hebben [...] dat ghy u niet alleen teghen die waere religie, maer oock teghen u eyghen vaderlandt (ontrouwelyck by u verlaten) ghestelt hebt, dat selvighe een uytghepudt ende uyt-ghesteert landeken noemende [...].'
- 13 Voor een andere opvatting zie M. Roobol, *Landszaken. De godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577-1583)*, Diss. UvA, Amsterdam 2005, p. 13: 'Deze studie wil licht werpen op de godsdienstpolitiek van de Staten, die was gebaseerd op een bijzondere verhouding van de overheid tot de gereformeerde kerk. Juist de *legitimering* van deze kerk als algemene, publieke kerk – een onderneming van politieke en theologische betekenis tegelijkertijd – zal de voornaamste doelstelling blijken van de godsdienstgesprekken in Leiden en Den Haag.'

Coornhert bestrijdt de Hollandse gereformeerden omdat zij zowel in hun leer als in hun religiepolitiek onvrijheid verkiezen.¹⁴ Hij weet dat hij door hun leer aan te vallen ook hun religiepolitieke positie aantast. Is hun leer onwaar, dan is hun kerk dat ook. Is hun kerk onwaar, dan is de publieke kerk een politieke schijnvertoning. Dat de predikanten geen echte, aan de Schrift ontleende argumenten hebben voor hun zending staat voor Coornhert zonder meer vast.

Een duidelijke strategie: hij moet de predikanten flink op hun tenen trappen, tegen gereformeerde leerstukken schrijven (erfzonde, predestinatie en rechtvaardiging) en met name ook tegen de *Heidelbergse catechismus*. Als de predikanten dan bij de overheid over versterking van de kerkvrede gaan klagen, kan hij hun verwijten dat zij ‘paapse schoenen’ aantrekken. Zijn kritiek loopt vanzelf uit op een flinke rel en verschaft hem daarmee een podium; het helpt ook dat de predikanten hem zien als hun grootste tegenstander.¹⁵

Coornhert treedt alleen op, maar spreekt hij enkel namens zichzelf? Dat is niet waarschijnlijk. Voor zijn publieke rol, jarenlang ingenomen, blijkt er voldoende steun. Hij vertegenwoordigt iets dat ook anderen aan het hart gaat. Zij weten hem te vinden: meldpunt gewetensdwang.

Een theologisch-politieke stellingname

Meteen in 1572 al, aan het begin van zijn tweede ballingschap, neemt Coornhert de pen op tegen de politieke bevoorrechtiging van de gereformeerden.¹⁶ Zijn stellingname is theologisch-politiek. Coornhert bepleit niet onverkort een politiek arrangement voor het samenleven van mensen met verschillende geloofsovertuigingen. Religieus pluralisme ziet hij

14 Zie J. Gruppelaar, a.w. 2022, hoofdstuk IV: *Vrije godsdienst en godsdienstvrijheid*.

15 Zie de brief die Tilius in 1577 aan Arent Cornelisz schrijft (A.A. van Schelven, ‘Briefwisseling van Thomas Tilius’, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Deel 55 (1934), pp. 124-125): ‘Meministi, opinor, quid aliquum scripserim de hoste perniciosissimo ecclesiarum nostrarum Theodorico Volckersz Cornhert. Illum nempe hic quoscumque potest a nobis avertere; imo palam dicere: ecclesiam papisticam nostra meliorem, nos scismaticos et nullam a Deo praedicandi Evangelii habere vocationem etc. [...] Cupio autem atque obsecro, ne cuiquam dicatur me eius scriptum misisse ad te, ne homo gloriosissimus omnes nos occupatos imo sollicitos dicat ad respondendum. Nam est animal gloriae cupidissimum quod solo vento pascitur. Est homo perniciosissimus et multos seduxit qua re solido aliquo responso confundendus est et reprimendus.’ *Cursivering JG*.

16 Zie D.V. Coornhert, *Van de toelatinghe ende decreete Godt*, Altena 1572; in: J.A. Colom, *Wercken II*, 524^v-533^v/1060-1078.

allerm minst als een gelukkig feit, maar als teken dat de duisternis is neergedaald: de nacht der onzekerheid. Het stoort hem dat veel mensen achteloos een of ander nieuw geloof aannemen. Het is zeker niet om het even wat deze en gene gelooft, als zij het maar zelf echt geloven. De verwording van de katholieke kerk staat ook voor hem zonder meer vast (dat betreft de leer en het zo machtige instituut), maar de kerkelijke alternatieven die in zijn tijd her en der opduiken, de moederkerk en ook elkaar bitter bestrijden, acht hij geen van alle geloofwaardig.

Proeft den gheesten, gelooftse niet al,
 Ghelooft my oock niet, zydy niet mal,
 Ghelooft gheen mensch, maer Godt alleen:
 Ick ghelooft niet al, wat menschen lust,
 Dit maeckt my een schadelijcke onrust
 Men wilt Jae hooren, Ick segh Neen.

Volgens hem moet men in een tijd waarin de diverse gelovigen zo zeker zijn van hun zaak uiterst voorzichtig zijn, ook al krijgt men het dan te midden van al die stelligheid zwaar te verduren: ‘Men wilt Jae hooren, Ick segh Neen’. Hij neemt afstand van alle geloofsopvattingen of beter van elke kerkelijke organisatie van het geloof: dat is geen heuse dienst aan God maar louter mensenwerk (‘wat mensen lust’). Zijn minachting voor al die variaties verbergt hij niet of nauwelijks.¹⁷ De door hem gewenste verdraagzaamheid is dan ook provisorisch, tijdelijk en betreft onzekere, onware geloofsstandpunten. Hij bepleit onderlinge verdraagzaamheid, maar plaatst zich, in naam van zijn eigen geloofsopvatting, boven de religieuze stromingen van zijn tijd die hij zonder uitzondering de maat neemt. Hij kijkt neer op de competitie van alternatieve ‘kerkbouwers’, een competitie die naar hij meent onttaardt in een ordinaire machtsstrijd: de een wil over het geloof van de ander regeren en de gereformeerden, die geloofsdwang hartgrondig afwezen toen zij zelf werden vervolgd, treden – nu zij eenmaal aan de macht zijn – volstrekt onbeschaamd op tegenover andersgelovigen.

Elck wil des anders gheloof regeeren,
 Dit doen, diemen voormaels sagh leeren
 Dat sulcks den Christen niet betaemt:

17 Wat betekent deze minachting voor zijn principiële verdediging van geloofsvrijheid? Hij bepleit weliswaar geloofsvrijheid, maar wijst eigenlijk elke vorm van kerkelijk georganiseerd geloof af. Zeker zijn gereformeerde tegenstrevers stuiten vooral op zijn minachting voor hun ‘kerkbouw’. Zie ook: J. Gruppelaar, *a.w.* 2022, m.n. Hoofdstuk III: *Bijles voor reformatoren*; over zijn eigen kerkopvatting zie m.n. *Brief 37*: brief aan Dirck Adriaensz Kempen (19 september 1578).

Maer so ootmoedigh was haer ghedaght
 Alst noch onder't Cruys lagh sonder maght
 Nu thoonet zijn maght onbeschaemt.

Coornherts theologisch-politieke stellingname is ingewikkeld en hachelijk. Enerzijds trekt hij van leer tegen geloofsdwang en bepleit hij verdraagzaamheid en zelfs volle godsdienstvrijheid, anderzijds onthult hij de onwaarheid van de diverse geloofsstandpunten. Alle kerken dwalen! In zijn geschriften reserveert hij echter de bitterste verwijten voor de gereformeerden, omdat die in Holland (en Zeeland) de hulp van de magistraten inroepen om hun leer aan de bevolking op te kunnen leggen, een leer die bovendien, volgens hem, aantoonbaar onwaar is, want niet op de Schrift gefundeerd. Telkens stelt hij de leerstukken van erfzonde, predestinatie en rechtvaardiging ter discussie, vooral ook om de magistraten te waarschuwen dat zij een valse leer helpen verbreiden als zij de inrichting van de publieke kerk aan de gereformeerden overlaten.

Is de roomse kerk toch niet beter dan de gereformeerde?

Coornhert meent dat de nieuwe kerken geen van alle de legitimiteit van hun zending kunnen bewijzen. Eensgezind in hun afkeer van de katholieke kerk, maken zij volgens hem exact dezelfde fout als de moederkerk: Luther, Calvijn, Menno, Nicolaes en anderen dokteren zelf – menselijk-al-te-menselijk – een of ander geloof uit, dat zij in hun eigen geschriften verheerlijken, vervolgens als Gods Woord verbreiden en soms zelfs aan andersgelovigen menen te moeten opleggen. Deze frontale aanval op de reformatoren werkt Coornhert in 1575 uit in zijn *Schijndeught der Secten met verwerde twistigheden om de ceremoniën* en nadien nog vele malen in andere geschriften.¹⁸

Maar de gereformeerden zijn, zoals gezegd, Coornherts favoriete tegenstander, vooral ook omdat zij zich als 'heren van het geloof' gedragen. Hij tart hen; en zij kunnen hem niet negeren. Vanaf 1576 loopt de spanning snel op. Enkele kwesties verdienen speciale aandacht, omdat zij bijdragen aan een beter begrip van de *Synode over gewetensvrijheid*.

¹⁸ *Insicht, over 't oprechten van een Alghemeyne uysterlijcke Christen Kercke* (1578), *Vande sendinghe* (ca. 1580?), *Vande Zendinge der Predicanten* (ca. 1580?), *Middel, Tot minderinge der Secten ende Partijenschappen* (ca. 1582), *Vande Zendinghe der lutheraanen, swinglianen, ende mennonisten* (1583), *Ruygh Bewerp eender onpartydiger Kercken onder verbeteringhe & Bewerp eender onpartijdigher Kercken Christi* (ca. 1582), *Vande ware Kercke of Ghemeynte Godes, oprechte Godsdienst ende uysterlyke kerckcoeffening, verscheyden Leeraren schryven* (1590).

Vrijwel meteen na zijn terugkeer uit ballingschap stuurt hij een geschrift rond met de ominieuze titel *Bedacht schynende met te brenghen dat die roomsche kercke beter zy dan der ghereformeerden*.¹⁹ Hij is kennelijk niet bang, zoekt juist de confrontatie met de predikanten en de magistraten die hen steunen. Let wel, in Holland is de katholieke eredienst officieel verboden, in steden als Amsterdam en Haarlem, zijn woonplaats, waar Satisfacties voor religievrede moeten zorgen, is de situatie zeer gespannen. En dan geeft Coornhert te kennen dat de o zo verworpen katholieke kerk in zekere zin toch beter is dan die van de gereformeerden. Een cynische grap? Toch niet, hij gaat ervan uit dat God ingrijpt in de geschiedenis, Zijn profeten uitzendt onder de mensen, die door wonderen echt overtuigd raken. De katholieke kerk is dan, meent hij, een door Christus zelf, Gods Zoon, ter hand genomen noodzakelijke vernieuwing van de joodse kerk. Deze oorspronkelijke waarheid, gemarkeerd door het leven en offer van Christus, kan door geen enkele verworping ongedaan worden gemaakt. Die verworping is ook volgens Coornhert een gegeven, maar hij sluit niet uit dat 'de Gheest der Waerhey' zich ergens verborgen houdt en herinnert zijn gereformeerde tegenstrevers eraan dat ook Calvijn erkent dat God altijd hier op aarde, zij het vaak onzichtbaar, een kerk heeft gehad. De continuïteit van de moederkerk, hoe buitengewoon smal de stroom van ware gelovigen ook mag zijn geworden, is volgens Coornhert een levenslijn die gelovigen door de tijd heen met Christus zelf verbindt. De kerk is het geestelijke lichaam van Christus. Uitgesloten is dat men door Christus te verlaten tot Christus komt. Coornhert bekritiseert hier de critici van de kerk van Rome, niet omdat zij die oude kerk scherp veroordelen, maar omdat zij menen die kerk te kunnen verlaten, op eigen gezag een nieuwe kerk opbouwen en een nieuwe leer uitdenken en uitventen; zij vergeten 'dat Christus niet en mach gescheurt werden in stucken'.²⁰

Deze gewaagde stellingname leidt onmiddellijk tot een controverse met de gereformeerden. Coornhert neemt hun reformatie ten principale niet serieus, diskwalificeert ook hun centrale leerstukken als verzinsels en gruwelt daarom eens te meer van hun machtsaanspraken. Hij komt ook in botsing met bepaalde magistraten die de gereformeerde kerk graag alle ruimte geven, hetzij omdat zij zelf gereformeerd zijn, hetzij omdat zij als bestuurders hechten aan het belang van een publieke kerk, onder ge-

19 In J.A. Colom, *Wercken I*, 484^v-486^v/1112-1113. Iets later publiceert hij het nog scherper gestelde *Ander ende corter bewijs van mijne ghesproken ende qualijck ghenomen worden, dat de Roomsche kercke beter zy dan der gereformeerden* (J.A. Colom, *Wercken I*, 485^v-486^v/1114-1116).

20 Zie *Ander ende corter bewijs*.

1582 – een rampjaar. De Nederlanden zijn in opstand tegen hun landsheer, Filips II. Militair staat het er beroerd voor. De opstandelingen verliezen terrein en ruziën onderling. In Holland nemen de gereformeerden een bevoorrechte positie in. Andere gelovigen lijden daaronder. Maar niet iedereen neemt de gereformeerde machtsaanspraak voor lief. In het verzet hiertegen neemt D.V. Coornhert (1522-1590) een prominente plaats in. Hij verwijt de gereformeerden dat zij de Hollandse magistraten aanzetten tot een repressieve godsdienstpolitiek. Volgens hem is gewetensvrijheid zonder godsdienstvrijheid toegedekte gewetensdwang. Mensen dienen vrij te zijn om hun geloof uit te dragen. Het eigentijdse debat, meent hij, draait angstvallig om de hete brij heen. In zijn *Synode over gewetensvrijheid* (1582) laat hij zien hoe het wel moet. In dit fictieve, fraai geënceneerde verslag van een kerkvergadering laat hij zien dat de 'ouden' (katholieken) en de 'jongen' (lutheranen en gereformeerden) dezelfde volstrekt ondeugdelijke argumenten gebruiken om de eigen machtspositie te verdedigen. Tenslotte raakt de gereformeerde deelnemer overtuigd: geloof moet vrij zijn, diverse gelovigen kunnen goed samenleven, en ja, godsdienstvrijheid is de inzet van de opstand.

Jaap Gruppelaar (1958) is filosoof
Jan Bedaux (1945) is classicus

coornhert
stichting

bibliotheca
dissidentium
neerlandicorum

Synode over gewetensvrifheid

Synode over gewetensvrijheid

Synodus vander Conscientien Vryheidt (1582)

Hertaald, ingeleid en geannoteerd door
Jaap Gruppelaar m.m.v. Jan Bedaux